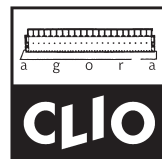

Dijego Fuzaro

MISLITI DRUGAČIJE

Filozofija neslaganja

Preveo s italijanskog
Marin Pavić

Beograd, 2020

Sadržaj

1. Ne slagati se	11
2. Na početku beše neslaganje	19
3. Oblici i stepeni nehomogenizovane percepcije	25
4. Demokratija i neslaganje	29
5. Od represije drugačijeg do nemogućnosti njegovog ustopavljanja	37
6. Vreme masovnog konsenzusa	51
7. Neokonformizam i neslaganje s neslaganjem	57
8. Profitna desnica, kulturološka levica: dva ogranka iste vlasti	67
9. Politički korektno jednomišlje	73
10. Ideologija istog	77
11. Kao Glauk, bog mora: manipulacija	85

12. Novi jezik i novi simbolički poredak	93
13. Voleti svoje lance: Boesijeva teorija	105
14. Neposlušnost, revolucija, pobuna	109
15. <i>Bartlbi</i> i <i>Pereira</i> tvrdi da: fenomenologija duha nepokoravanja	115
16. Poslednji ljudi i novo simboličko ropstvo	121
17. Dva minuta mržnje	125
18. Ne slažem se, dakle postojim	133
 Esencijalna bibliografija	 145

*Onima koji još imaju hrabrosti
da hodaju uspravno
i da brane do kraja sopstvene stavove*

Ne traži nam formulu
koja tajnu sveta može da ti otkrije,
možda samo poneki slog, krhak poput sasušene grane.
Sve ono što danas ti reći možemo,
to je ono što nismo, ono što nećemo.

E. Montale, *Sipine kosti*

Nekada nije bilo dozvoljeno nikome da slobodno misli. Sada se to može, ali niko više nije u stanju da to čini. Sada ljudi misle onako kako pretpostavljaju da bi trebalo misliti. I to se smatra slobodom.

O. Spengler, *Il tramonto dell'Occidente*
(O. Špengler, *Sumrak zapada*)*

Istorija čovečanstva je istorija neslaganja. Oduvek – iako u različitim formama i s različitim ishodom i pretpostavkama – ljudi se bune.

Čine to na razne načine i na različitim nivoima, što je veoma teško svesti na jedinstvenu paradigmu, ali, uprkos tome, pred nama se pojavljuju kao nešto srodno i opoziciono delovanje i protesti, i zahtevi za drugačijim poretkom ili, barem, suprotstavljanje jednom ustanovljenom načinu mišljenja koje pretenduje da ima isključivi legitimitet.¹

Revolucija i buntovništvo, raskol i protest, revolt i pobuna, antagonizam i neslaganje, nepokornost i buna, štrajk i neposlušnost, otpor i sabotaža, osporavanje i oružana pobuna, gerila i ustanak, nemiri i bojkot: sve su to različite forme neslaganja, izrazi raznolikosti koji ima-

* Prevodi svih citata u knjizi, urađeni su sa italijanskog jezika kako bi se poštovala autentičnost autorovih izvora i omogućilo bolje razumevanje njegovih polazišta imajući u vidu jezičke i interpretativne nijanse koje ponekad postoje između prevoda istih autora na italijanski i srpski jezik. – *Prim. prev.*

¹ F. de Sanctis, *Consenso-dissenso (Saglasnost-nesaglasnost)*, u G. Zaccaria, *Lessico della politica (Politički leksikon)*, Lavoro, Roma 1987, str. 96105.

ju osnovu u jednoj jedinoj matrici „drugačijeg pogleda“ u odnosu na poredak, na vlast, na dominantni način gledanja na stvari.

Prometej se usprotivio volji bogova koja je nametala potčinjenost smrtnika a Sokrat to isto čini kada je reč o nepravdnim zakonima atinskog polisa. Kasnije, red je na Spartaku da se pobuni zbog diskriminatorskih propisa koji njega i njegove prijatelje označavaju kao robove. Usprotivili su se i Tiberije Grah i Katalina, s ogromnom smelošću koja je bila potrebna za njegovu zaveru, a isto tako i pobunjenici koji su ubili Cezara; zatim i čompi* i anabaptisti, iako s nesrećnim ishodom.

Usprotivili su se Luter i srednjovekovni jeretici, kasnije, Đordano Bruno i Julije Cezar Vanini, dajući za sva vremena dokaz hrabrosti u protivljenju. Nije se slagao ni sam Hristos, koji se, imajući na umu „nebesko carstvo“, usprotivio nepravdama ovog zemaljskog.

Usprotivili su se Kromvel u Engleskoj i američki pokreti protiv rata u Vijetnamu i Koreji, pa Marks i Engels zbog vladavine kapitala. Usprotivili su se antifašisti i Pazolini u Italiji novom fašizmu potrošačkog konzumerističkog društva, francuski revolucionari 1789. i oni u Rusiji 1917. ali, kasnije, i sovjetski disidenti protiv loše realizovanog komunizma i Nelson Mandela protiv segregacije, Martin Luter King, Če Gevara pa i sam Gandi, jednostavno odbijajući poslušnost.

Sankara se usprotivio zapadnom imperijalizmu u Africi, „šezdesetosmaši“ su ustali protiv očeva, „Bela ruža“ se usprotivila nacionalsocijalizmu, Pepino Impastato i Paolo Borselino** borili su se protiv mafije a građani Čehoslovačke protiv Sovjetskog Saveza.

Takođe, i to u skorije vreme, pobunili su se 2001. u Đenovi antiglobalisti, a to isto čine danas Sicilijanci protiv američkog sistema za satelitsku komunikaciju (MUOS) i stanovnici regiona Pijemonte protiv izgradnje superbrze železničke pruge.

Već iz ovih primera, koji su izabrani bez ikakvih pretenzija na iscrpnost i neizbežno su bazirani na impresijama koje pobuđuje raznolikost galerije ljudskih avantura, jasno se uočava kako protivljenje

* Mizerno plaćeni i obespravljeni radnici koji su prerađivali vunu u Firenci u 14. veku. – *Prim. prev.*

** Novinar Impastato i sudija Borselino, ubijeni su u atentatima koje je izvršila „Kozza nostra“. – *Prim. prev.*

predstavlja u svakom smislu konstantu istorije. Ono se uspostavlja, ako se u najširem smislu poslužimo jednom kategorijom iz Hajdegerovog dela *Bitak i vreme* – kao „egzistencijal“². Bitak-u-neslaganju, ako baš hoćemo da se izrazimo u kontekstu hajdegerovskog pojmovnog aparata, spada u specifičnosti svojstvene čoveku kao nestabilnoj životinji čija je struktura takva da stabilnost i ne podrazumeva.

Budući da je „životinja protivljenja“, čovek oduvek zauzima svoj stav u odnosu na postojeću vlast i dominantan simbolički poredak. Kao što je to već Spinoza³ znao, nikada neće biti dominacije koja je do te mere kapilarna i sveprisutna da je u stanju da u potpunosti iskoreni čovekovu sposobnost da joj odoli i pruži otpor, da protestuje i pobuni se.

Po analizi, nikako površnoj, čini se da je samo čoveku među svim bićima u ovoj božjoj tvorevini svojstveno protivljenje kao jedan od bitnih prerogativa. Kako Kami to kaže „čovek je jedino stvorenje koje odbija da bude to što jeste“⁴, a da ne govorimo o nepristajanju da se zadovolji postojećim socijalnim, političkim i simboličkim poretom.

Druge životinje to ne čine, osim u bazičnoj formi, tesno povezanoj sa zakonitostima života. Samo se čovek protivi kada su i njegove primarne potrebe zadovoljene, protestuje, pobunjuje se i kreće putem revolucije ili prevrata da menja politički poredak koji smatra odstupanjem od onoga kakav bi trebalo i mogao da bude.

Na prvi pogled, pojam neslaganja se čini neodređenim i preširokim, i to u meri da aludira na sve i ništa, takođe, da je njegov smisljeni prostor otvoren za iskustva i protagoniste koji su međusobno beskrajno različiti: od pojedinačne muke do svetske revolucije, od pravog raspeća zbog „jeretičnosti“ do razbojnika koji se protivi zakonu, od organizovane akcije do pasivne neposlušnosti, od kulture do politike, od umetnosti pa sve do „metafizičke pobune“, kako je to definisao Kami⁵.

² M. Heidegger, *Essere e tempo*, Longanesi, Milano 2002, str. 64–87 [ili u: *Sein und Zeit*, 1927. §§ 9–13].

³ B. Spinoza, *Trattato teologico-politico (Političko-teološki traktat)*, u: *Tutte le opere (Celokupna dela)*, priredio A.Sandakomo (Sangiaco), Bompiani, Milano 2010, str. 1029 [i u *Tractatus theologico-politicus*, 1670. 17, § 1].

⁴ A. Camus, *L'uomo in rivolta (Pobunjeni čovek)*, Bompiani, Milano 2012, str. 13 [orig. *L'homme revolté*, 1951].

⁵ *Ibid.* str. 31–117.

Ipak, i preko tih raznolikih oblika koji su uzajamno nesvodljivi uprkos svakom izoformizmu, postoji zajednička perspektiva, odnosno određena konstanta neslaganja koja se u potpunosti ne može objasniti njegovim pojavnim formama i to je ono što protivljenje čini mogućnim, od čompija do Povelje 77, od hrišćanskih jeretika do Crnih pantera.

Čini se, dakle, da tajni algoritam protivljenja može biti izdvojen u onome „reći ne vlastima“, postojećem stanju ili vladajućem simboličkom poretku, što se rađa pre svega u svesti pojedinca i pretvara u volju za samostalnost i nezavisnost, ako hoćemo i u čežnju za oslobođenjem i stvaranjem nekog alternativnog puta.

U stvari, još od arhetipskog mita Zapadne filozofije, pećine u Platonovoj „Državi“⁶, sloboda je koncipirana kao proces oslobađanja iz nepravedne situacije i ideološkog okvira koji se smatra izopačenim; proces, koji se aktivira u ime početnog principa neslaganja a koji mobilize protagonistu u perspektivi dostizanja nečeg smišljeno drugačijeg posredstvom anticipirajuće ideje koja ga, zajedno sa istomišljenicima, pokreće ka plemenitijoj neposrednoj budućnosti u čijem svetlu sadašnjost izgleda nesavršena i protivrečna⁷.

U toj simbiotičkoj vezi istine i oslobođenja, čini se da s pravom može da se prepozna osobenost zapadne filozofije a možda i istorijsko iskustvo Zapada u celosti, sledeći taj pravac koji od Platonove pećine preko jevanđeoskog „istina će vas osloboditi“ (Jovan 8, 32) i raznih levih emancipatorskih pokreta, vodi do prosvetiteljstva koje se, kantovski gledano, može shvatiti kao „izlaz“ (Ausgang)⁸ iz stanja nezrelosti.

Neophodno je odmah precizirati da neslaganje – iako se u politici pojavljuje pod različitim pojmovnim odrednicama (pobuna i revolucija, osporavanje i nepokornost), a koje upravo od njega potiču – po svojoj suštini jeste čin koji prethodi svim svojim političkim oblicima.

⁶ Platone, *Repubblica*, I, 516c; id., *Tutti gli scritti (Svi spisi)*, priredio G. Reale, Bompiani, Milano 2000, str. 1239. (Pod uticajem shvatanja u antičkom Rimu, reči *republika* i *država* su bili sinonimi sve do modernog doba u Italiji, *prim. prev.*)

⁷ Opširnije u mojoj studiji *Il futuro è nostro. Filosofia dell'azione*, (*Budućnost je naša. Filozofija akcije*) Bompiani, Milano 2014.

⁸ I. Kant, *Risposta alla domanda: che cos'è l'illuminismo? (Odgovor na pitanje: šta je to prosvetiteljstvo?)*, Editori Riuniti, Roma 1997, str. 48 [orig. *Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?* 1784].

Onome ko u pokušaju da definiše neslaganje, navodi njegove najrazličitije forme, verovatno bi se mogla uputiti ista primedba koju Sokrat u *Menonu* stavlja svom sagovorniku koji na pitanje o suštini vrline odgovara nabrajajući primere uzornog vladanja i tako „komada“ sam pojam i „od jednog pravi mnoštvo“.

Neslaganje poprima svoj smisao u arhipelagu najrazličitijih strasti i doživljaja, kao što pokazuje semantičko poreklo reči koje označava drugačije gledište od onog široko prihvaćenog. Njeno izvorno poreklo, dakle, treba prepoznati kao suprotstavljajuće, antagonističko gledište i shodno tome kao duhovnu aktivnost *obstinate contra*** koja teče u suprotnom pravcu od nekog navodno „prirodnog“ smera. Genetski, neslaganje je stoga u vezi sa *percipirati drugačije*, što je teorijski već zauzimanje pozicije protivljenja koje baš zbog toga može da poprimi konkretne oblike i postane primenljivo u praksi.

Neslaganje, shodno tome, može s punim pravom da bude shvaćeno kao bazični element od koga se uspostavljaju u svoj prizmatičnoj raznolikosti opozicione i antagonističke forme: svaka različita u odnosu na drugu, ali, zbog toga, one ništa manje nisu vezane za zajedničku osnovu koja je pokretačka varnica i koja prethodi svemu racionalnom i navodi individuu da se ne slaže i formalizuje taj postupak.

Nije, znači, moguće razmatrati neslaganje kao pojmovnu kategoriju politike niti se ono može proučavati tako što će biti leksički klasifikovano u okviru filozofije politike, osim ako se ne svede na neki od specifičnih oblika koji od njega nastaju (od ustanka do revolucije, od nepokornosti do pobune) ali ga ne objašnjavaju.

Određeni teorijski pristup u ovom smislu bio bi moguć ukoliko se pokaže da je neslaganje po svojoj suštini zaista specifičan pojam koji ima svoju stalnu teorijsku osnovu, prepoznatljivu i bez konkretnih istorijskih okolnosti u kojima se ostvarilo i čiji je deo.

Ali, to nije slučaj kada je reč o neslaganju. Dokaz za to je pre svega činjenica da svaki put kada se ono proučava na političkom nivou, dolazi do svođenja na nešto drugo, tačnije na jednu ili više njegovih

* *Dissentire* na italijanskom znači „ne slagati se“ i potiče od latinskog *dissentio*. – *Prim. prev.*

** Istrajno protiv. – *Prim. prev.*

posebnih formi, pa je neizbežno napuštanje početne namere proučavanja suštine neslaganja samog po sebi.

U svakom slučaju, istina je da su sve forme neslaganja, iako međusobno različite, povezane činjenicom da im se eventualna legitimnost može dati isključivo *ex post* – nakon njihove uspješne realizacije. Kako bi uostalom poredak mogao da da legitimitet nečemu što mu podriiva osnove? Kako bi mogao da prihvati da u sklopu njegovih principa budu neslaganje i revolucija, nepokornost i bunt?

Zbog toga za neslaganje nije moguće naći neku *more geometrico* formulu a isto tako ga nije moguće „institucionalizovati“. Ono je po svojoj prirodi neinstitucionalno i, štaviše, „antiinstitucionalno“: može se ako ništa drugo približiti Hegelovom pojmu „nesrećne svesti“ koja opaža, u nekoj prepojmovnoj dimenziji vezanoj pre svega za osećaj, različitost između biti i nužno biti, između stvarnosti i neostvarenih mogućnosti.

Neslaganje, po definiciji, osporava ustanovljeni poredak i pokazuje se kao otklon od njega a tiče se pre svega individue i njegove duhovne sfere – dimenzije osećaja – da bi se kasnije okrenula ka spoljnjem i eventualno ostvarila u socijalnoj dimenziji, dakle, u oblicima o kojima smo već govorili.

Oscilirajući između malenkosti subjektivne ogorčenosti zbog pretrpljene nepravde i ogromnosti revolucije koja menja postojeći poredak i preobražava socijalnu i političku stvarnost, neslaganje je kao bitak u Aristotelovoj *Metafizici*, nešto „rečeno na razne načine“⁹. Ono nema samo jedno poreklo, niti samo jednu formu.

Neslaganje se ne da u potpunosti objasniti ni kategorijama filozofije politike. Ali, u isto vreme, ima i svoj prirodan, politički izraz. Nema zapravo neslaganja koje nije polarizacija između prijatelja i neprijatelja, a po Karlu Šmitu¹⁰ to je suština politike.

Budući da je uvek protiv nečega ili nekog i da se, dakle, artikuliše kao oblik protivljenja koje ne može a da ne bude i opoziciono po svo

⁹ Aristotele, *Metafisica*, Bompiani, Milano, pp. 287.

¹⁰ C. Schmit, *Il concetto di politico (Pojam političkog)*; id. *Le categorie del politico* (od istog autora, *Političke kategorije*), Il Mulino, Bologna, 1972, str. 87–208 [orig. *Der Begriff des Politischen*, 1927].

karakteru, neslaganje je politički čin čak i kada se pojavljuje u najrazličitijim okolnostima koje nisu u neposrednoj vezi sa politikom. S druge strane, neslaganje može biti s punim pravom shvaćeno – pre nego kao određeni pojam ili deo neke jasno definisane teorije – kao naboj koji izvire iz svesti subjekta, energije povezane sa područjem strasti mnogo više nego sa pojmovnim svetom, znači, kao impuls koji nastaje pre svega u pojedincu i koji kasnije može da dobije društvenu dimenziju, gde se pojavljuje i organizuje na različite načine. Ako baš postoji želja da se neslaganje proučava u političkom kontekstu, potrebno je ispitati konkretne istorijske okolnosti u kojima se pojavljuje, otkriti ga u slojevitosti događaja, kao što je potrebno proučiti i oblike koje poprima u stvarnosti a posredstvom kojih se kritikovalo i obaralo postojeće stanje, što je, uostalom, karakteristika političke prakse tokom istorije Zapada.

Takvim pristupom, neslaganje se oblikuje takoreći kao prostor u kome se susreću, prepliću, sukobljavaju i usklađuju neki od najvažnijih političkih pojmova koji u njemu nalaze sopstvenu matricu ali koji ne iscrpljuju u potpunosti obimno značenje neslaganja.

Baš u ovom aspektu nailazimo ne jednu od mnogih paradoksalnih karakteristika koje se odnose na pojam neslaganja. On se ne iscrpljuje u konkretnim oblicima pojavljivanja i ne može se razumeti ukoliko se ti oblici ne analiziraju kao efektivne istorijske objektivizacije drugačijeg mišljenja.

Ako se pak odlučimo da gledamo na neslaganje kao na emotivni naboj koji prethodi svakoj konceptualizaciji i svakoj svojoj političkoj formi, ako ga, dakle, proučavamo nezavisno od njegovih konkretnih oblika, onda se ono u svom najširem smislu, ili, ako hoćemo, u specifičnosti prostora njegovog delovanja – oblikuje kao neka vrsta „moći razvlašćivanja“¹¹. Ovo je, možda, najvažnija karakteristika neslaganja.

Ako se, pogotovo posle Francuske revolucije, politička vlast misli i praktikuje kao „konstitutivna moć“, kao snaga koja je u stanju da zasnuje novi institucionalni poredak u kome se organizuju i regulišu

¹¹ AA.VV, *Piqueteros. La rivolta argentina contro il neoliberalismo* (Više autora, *Piketeros. Argentinska pobuna protiv neoliberalizma*), Derive Approdi, Roma, 2003; R. Laudani, *Disobediencia (Nepokornost)*, Il Mulino, Bologna, 2010, str. 10–11.

društveni odnosi, moć menjanja koja karakteriše neslaganje je suprotnog predznaka. Ona teži, pre svega, ne da stvori *ex novo* ili da učvrsti neki poredak već da svrgne postojeću vlast i onesposobi dominantni poredak, bilo onaj stvarni bilo simbolički.

Tipičan čin neslaganja kao oblika *misliti drugačije*, nalazimo u onome „reći ne“ koje otkriva neuspeli pokušaj subjekta da se adaptira na stvarni i simbolički poredak i baš zbog toga vodi ka njegovom mogućem osporavanju. To je po svojoj suštini individualni raskid sa raširenim, dominantnim konsenzusom i zauzimanje kritičkog stava prema postojećem stvarnom, duhovnom i vrednosnom poretku koji se nameće kao dominantan, ekskluzivan ili u svakom slučaju, većinski.

Ovo, ipak, ne znači da se čin neslaganja iscrpljuje u odbijanju ili opoziciji nečemu: on, baš naprotiv, negira da bi istakao nešto drugačije, menja da bi izgradio to drugačije¹².

Odbijanje je prvi korak dijalektike neslaganja čiji se dalji razvoj u pozitivnom smislu sastoji u isticanju onog što je bilo sprečavano, suzbijano, ignorisano ili je možda bilo neshvaćeno a što je sada predloženo kao korektiv ili alternativa postojećem stanju.

Za razliku od slaganja ili konsenzusa, koji može biti pasivan, tj. ustrojen kao inertno odobravanje, neslaganje se ispoljava samo kao aktivno i propozitivno. A to je baš ono što nedostaje u ovom našem vremenu masovnog konsenzusa i najšireg ujednačavanja, gde svi misle i osećaju na isti način. Zbog ovoga, a biće o tome još reči u našem razmatranju, istorijsko-filozofski pristup problemu neslaganja ne može a da ne bude u isto vreme kritičko ispitivanje globalne uniformnosti svesti koju danas susrećemo kao jednomišlje i lažni demokratski pluralizam zapadne civilizacije.

Ovaj lažni pluralizam, multiplikovanjem i fragmentarnošću poruka, s ciljem prikrivanja sopstvene totalitarnosti, negira u samom startu svako pravo na neslaganje i drugačije mišljenje.

¹² G. M. Chiodi, *Tacito dissenso* (Đ. M. Kjodi, *Prećutno neslaganje*), Giappichelli, Torino, 1990, str. 148.